

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ο ηθοποιός και η τέχνη
της ΥΠΟΚΡΙΤΙΚΗΣ
Θεωρία και Πράξη, Ιστορία και Παρόν

Μνήμη
Αγνής Μουζενίδου

ERGO

ΧΡΥΣΟΘΕΜΙΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΗΘΟΠΟΙΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΔΡΑΜΑΤΟΥΡΓΙΚΟ ΤΟΥΣ ΕΡΓΟ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΣΦΑΙΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η έρευνα για τους Έλληνες ηθοποιούς το 19^ο αιώνα, αλλά και για τον 20^ο βρίσκεται ακόμα σε αρχικό στάδιο. Παρά τις δύο αξιόλογες διδακτορικές διατριβές, του Ανδρέα Δημητριάδη για τον Νικόλαο Λεκατσά¹ και την πρόσφατη της Αλεξίας Αλτουβά με τίτλο «Το φαινόμενο του γυναικείου βεντετισμού το 19^ο αι. στην Ελλάδα»,² όπου επιχειρείται μία ανασύνθεση της προσωπικότητας τριών πρωταγωνιστριών του ελληνικού θεάτρου του αιώνα αυτού, της Πιπίνας Βονασέρα, της Αικατερίνης Βερώνη και της Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου και της υποκριτικής ιδιοπροσωπίας τους, η σχετική βιβλιογραφία παραμένει φτωχή.

Πολύ μελάνι χύθηκε στον τύπο σε θετικές και αρνητικές κρίσεις για το ποιόν των Ελλήνων ηθοποιών³ της περιόδου αυτής, για την υποκριτική τους ικανότητα, την ηθική υπόστασή τους, για την παιδεία τους, ζητήματα που χρήζουν περαιτέρω στοιχειοθέτησης, αφού εκτοξεύονται κρίσεις και επικρίσεις που διατυπώνονται αδικώς και ακρίτως για το σύνολο των Ελλήνων ηθοποιών, όταν «όπως εις όλας τας επιστήμας και τέχνας ούτω και εις το παραγκωνισθέν θέατρον υπάρχουν υποκριταί καλοί, μέτριοι και κατώτεροι».⁴

Με δεδομένη τη δυσκολία για τον σημερινό ιστορικό του θεάτρου ανασύνθεσης της ατμόσφαιρας μιας θεατρικής παράστασης του μακρινού παρελθόντος, παρά μόνο μέσα από τις πληροφορίες που μας παρέχουν οι δημοσιευμένες κριτικές, και αποτύπωσης ιδιαίτερα της έκφρασης και της υποκριτικής απόδοσης κάθε ηθοποιού, καθώς η καλλιτεχνική δημιουργία του παραμένει εφήμερη και φευγαλέα από την ίδια της τη φύση, τα

¹ Βλ. Ανδρέας Δημητριάδης, *Ο Νικόλαος Λεκατσάς και η συμβολή του στην ανάπτυξη της υποκριτικής τέχνης στην Ελλάδα*. Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Φιλολογίας - Τομέας Θεατρολογίας - Μουσικολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 1997, που εκδόθηκε με τίτλο *Σαιξπηριστής άρα περιττός: Ο ηθοποιός Νικόλαος Λεκατσάς και ο δύσβατος δρόμος της θεατρικής ανανέωσης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006.

² Υποστηρίχθηκε στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Απρ. 2008 και βρίσκεται υπό έκδοση στις εκδόσεις Ergo.

³ Βλ. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Οι Έλληνες ηθοποιοί 1800-1917: Η δύσβατη πορεία», στον τόμο: *Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών Ογδόντα χρόνια: 1917-1997: Ιστορική αναδρομή* από ομάδα θεατρολόγων. Αθήνα, Κ. και Π. Σμπιλίας 1999, σσ. 35-78.

⁴ Βλ. Μιχαήλ Αρνιωτάκης, *Μελέτη περί θεάτρου υπό εθνικήν και κοινωνικήν άποψιν αναγνωσθείσα εν τη Εταιρεία «Ελληνισμός» την δεκάτην τρίτην Μαΐου 1893*, Εν Αθήναις 1893. Απόσπασμα του κειμένου αυτού βλ. ό.π., σ. 54.

μόνα χειροπιαστά τεκμήρια που βρίσκονται στη διάθεσή μας είναι τα κείμενα που οι ίδιοι οι ηθοποιοί υπογράφουν. Και τέτοια κείμενα είναι αφ' ενός αυτά που έχουν δημοσιευτεί από «επώνυμους» ηθοποιούς της εποχής, όπως ο Δημ. Αλεξιάδης,⁵ ο Μ. Αρνωτάκης,⁶ ο Διον. Ταβουλάρης,⁷ ο Βασ. Ανδρονόπουλος⁸ κ.ά. ως τοποθετήσεις σε θέματα της συντεχνίας τους και ως απαντήσεις σε επικριτικές απόψεις και αφ' ετέρου όλα όσα συγκροτούν το συνολικό συγγραφικό τους έργο.

Η γράφουσα, στη διάρκεια της ερευνητικής της ενασχόλησης, εντοπίζοντας επανειλημμένα θεατρικά έργα, πρωτότυπα και μη να υπογράφονται από Έλληνες ηθοποιούς, διαπίστωσε ότι ο αριθμός αυτός δεν είναι διόλου αμελητέος. Η υλοποίηση υπό την εποπτεία της ερευνητικού έργου με τίτλο «Οι Έλληνες ηθοποιοί το 19 αιώνα και το συγγραφικό τους έργο» στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Καποδίστριας» του Πανεπιστημίου Αθηνών το 2006-2007, το απέδειξε. Καταγράφηκε ένας σημαντικός αριθμός θεατρικών έργων δημιουργημάτων των Ελλήνων ηθοποιών το 19^ο αι. από τα οποία ένας αξιόλογος αριθμός εντοπίστηκαν και ως κείμενα, ενώ υπάρχουν και έργα τα οποία μνημονεύονται μόνο ως τίτλοι.

Λόγω της περιορισμένης έκτασης μιας εισήγησης και της ευρύτητας του θέματος θα αρκεστούμε μόνο σε μερικές συνοπτικές παρατηρήσεις. Η εξέταση του θεατρικού τους έργου στο σύνολό τους αποκαλύπτει ότι οι Έλληνες ηθοποιοί κατέθεσαν τη συγγραφική συμβολή τους σε όλα τα είδη του δραματικού λόγου τον αιώνα αυτό. Θα παρουσιάσουμε ενδεικτικά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα σε κάθε κατηγορία. Ο πρώτος χρονολογικά επαγγελματίας ηθοποιός του 19^{ου} αιώνα, ο Θεόδωρος Μειμάρης ή Μειμάρογλου (Μυτιλήνη 1780 – Άργος 1833) από τη Λέσβο, γνωστός με το όνομα του συντοπίτη του αρχαίου ποιητή Αλκαίου, πρωτεργάτης της ελληνικής σκηνής προεπαναστατικά στο Βουκουρέστι⁹ και μετεπαναστατικά στη Σύρο,¹⁰ πολύπλευρη προσωπικότητα, συγκεντρώνει στο πρόσωπό του την ιδιότητα του ηθοποιού, του πολεμιστή, του κοινωνικού

⁵ Δημοσθένης Αλεξιάδης, *Λόγος εκφωνηθείς την 22 Ιουνίου 1875 εν τω μνημοσύνω τω τελεσθέντι δαπάνη των εν Αθήναις Ελλήνων ηθοποιών επί τη μνήμη του αποβιώσαντος ηθοποιού Παντελή Σούτσα*, Αθήναι 1875.

⁶ Βλ. σημ. 4, ό.π.

⁷ Διονύσιος Ταβουλάρης, *Απομνημονεύματα*, Εν Αθήναις 1930.

⁸ Βασίλειος Ανδρονόπουλος, Προλογικό σημείωμα στο έργο του *Το φάσμα του Μοντεφόρτου, ή Η ενταφιασθείσα ζώσα: Δράμα εις πράξεις πέντε εκ τίνος διηγήματος γαλλικού*, Βραίλα 1874.

⁹ Βλ. αρχικά Γ. Βαλέτας, *Θεόδωρος Αλκαίος, ο βάρδος και καπετάνιος του Εικοσιένα: Τα πρώτα θεατρικά*, Αθήνα, Εκδόσεις «Πηγή» 1971. Για τη ζωή και το έργο του Θεόδωρου Αλκαίου μαζί με όλη τη μεταγενέστερη βιβλιογραφία βλ. Βάλτερ Πούχνερ, «Ο Θεόδωρος Αλκαίος και η λαϊκότροπη πατριωτική τραγωδία στα χρόνια της Επανάστασης», στον τόμο *Ράμπα και παλκοσέλικο*, Πορεία, Αθήνα 2004, σσ. 205-368.

¹⁰ Ανδρέας Δρακάκης, *Το ξεκίνημα του νεοελληνικού θεάτρου: Ερμούπολις – Σύρα 1826-1861*, Αθήνα 1979. Ανάτυπο από το 22^ο τόμο του *Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, σσ. 36-52.

επαναστάτη, του ποιητή και θεατρικού συγγραφέα. Ζώντας σε χρόνια ηρωικά, δεν θεάται απλά, αλλά μετέχει στα ιστορικά γεγονότα της εποχής του, συνδυάζοντας το σανίδι με το καριοφίλι. Αλλά πέρα από την επαναστατική και τη σκηνική δράση, θα συμβάλλει στον εθνικό αγώνα με την δραματουργία του στην οποία προσφεύγει ως μία ψυχική ανάγκη έκφρασης και συμβολής στο πατριωτικό κλίμα της εποχής.

Από το σύνολο του συγγραφικού του έργου τρεις τρίπρακτες έμμετρες τραγωδίες μάς είναι γνωστές, χάρις στο γιο του, Ξενοφώντα Αλκαίο, που φρόντισε για την έκδοσή τους μετά το θάνατο του πατέρα του. Είναι τα έργα *Η άλωση των Ψαρών* (Εν Αθήναις 1853) που γράφτηκε πρώτα ως ποίημα¹¹ αμέσως μετά τα δραματικά γεγονότα της 21^{ης} Ιουνίου 1824 στα οποία συμμετείχε και ο ίδιος, *Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη*¹² (Εν Αθήναις, 1841) και *Πιττακός ο Μυτιληναίος* (Εν Αθήναις, 1849), όπου από την πατριωτική τραγωδία στα δύο πρώτα περνά στο ιστορικό δράμα με αρχαία θεματολογία με επίκεντρο την τυραννοκτονία, έργο που διαδραματίζεται στην πατρίδα του στα αρχαία χρόνια.¹³

Πρόκειται για λαϊκότερες τραγωδίες σε καθαρεύοντα λόγο που στηρίζουν το ενδιαφέρον τους όχι στην ιδιαίτερη δραματουργική πλοκή τους που διακρίνεται για την απλότητα της διήγησης συμβάντων που λαμβάνουν χώρα εκτός σκηνής και γίνονται γνωστά μέσω μαντατοφόρων, όσο στα ίδια τα ιστορικά γεγονότα που αφηγούνται και προκαλούν τον ενθουσιασμό του κοινού της εποχής.¹⁴

Άλλα έργα του που μνημονεύονται από το γιο του Ξενοφώντα στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του έργου *Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη*, είναι *Η πτώσις του Σουλίου*, *Η καταστροφή της Χίου*, *Το Χάνι της Γραβιάς* και *Ο θάνατος του Καποδιστρίου*, σύγχρονα ιστορικά δράματα, όπως οι τίτλοι τους αποκαλύπτουν, αφού δεν έχουν σωθεί τα κείμενά τους.¹⁵ Στη συγγραφική δραστηριότητα του Θ. Αλκαίου πρέπει να προσθέσουμε και αυτή του μεταφραστή. Γνωρίζοντας άριστα τη γαλλική γλώσσα είχε αρχικά ασχοληθεί επαγγελματικά με τη μετάφραση από την οποία βιοποριζόταν και είναι πιθανό να είναι ο πρώτος μεταφραστής του Μολιέρου στην Ελλάδα με τον *Ακούσιο ιατρό* (1840).¹⁶

Δεύτερος κατά σειρά ο κατά είκοσι χρόνια μεγαλύτερός του Κωνσταντίνος Κυριακός Αριστίας (1799 ή 1800-1880), ο πρώτος μη αυτοδίδακτος επαγγελματίας ηθοποιός του 19^{ου} αιώνα, το ίδιο πολύπλευρη προσωπικότητα με τον προαναφερθέντα Θ. Αλκαίο, με-

¹¹ Β. Πούχνερ, *ό.π.*, σσ. 293-300. Συνοπτική περίληψη του έργου βλ. Θ. Χατζηπανταζής, *Το ελληνικό ιστορικό δράμα από το 19^ο στον 20^ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2006, σσ. 288-289.

¹² Β. Πούχνερ, *ό.π.*, σσ. 301-332. Συνοπτική περίληψη του έργου βλ. Θ. Χατζηπανταζής, *ό.π.*, σσ. 269-270.

¹³ Β. Πούχνερ, *ό.π.*, σσ. 332-357. Συνοπτική περίληψη του έργου βλ. Θ. Χατζηπανταζής, *ό.π.*, σσ. 279-280.

¹⁴ Β. Πούχνερ, *ό.π.*, σσ. 214-216.

¹⁵ *Ό.π.*, σσ. 262-263.

¹⁶ *Ό.π.*, σσ. 243-244.

γάλος αγωνιστής, μέλος της Φιλικής Εταιρείας, πρωτεργάτης του ελληνικού και αργότερα του ρουμανικού θεάτρου έχει να επιδείξει και αυτός συγγραφικό έργο περισσότερο όμως ως μεταφραστής. Από την παραμονή του στο Παρίσι προκειμένου να εκπαιδευτεί στην υποκριτική κοντά στον Talma, μαθαίνει τη γαλλική γλώσσα και από τη μετάβασή του αργότερα στην Ιταλία την ιταλική, ενώ από τη σχεδόν μόνιμη παραμονή του στο Βουκουρέστι γνωρίζει άψογα τα ρουμανικά. Έτσι το 1827 όντας καθηγητής γαλλικών στο Κολλέγιο του Αγίου Σάββα και παράλληλα διοργανωτής ερασιτεχνικών παραστάσεων εκδίδει στο Βουκουρέστι μεταφρασμένο στα ελληνικά τον *George Dandin* του Μολιέρου.¹⁷

Ακολουθώντας ως πρότυπο το παράδειγμα της διασκευής του Κωνστ. Οικονόμου στο *Φιλάργγυρο* του Μολιέρου, ο Αριστίας μεταφράζει διασκευάζοντας την τρίπρακτη αυτή κωμωδία (*Γεώργιος Δαντίνος ο εντροπιασμένος σύζυγος*) στα καθ' ημάς, σατιρίζοντας περισσότερο τη ρουμανική κοινωνία παρά την ελληνική και εμπλουτίζοντας τη διασκευή του με ιδιωματικά στοιχεία.¹⁸ Για τις ανάγκες της σκηνικής δράσης του μεταφράζει το 1835 στα ελληνικά επίσης το *Βίαιο γάμο* του Μολιέρου,¹⁹ τη *Ζαΐρα* του Βολταίρου, μεταφράσεις που μένουν ανέκδοτες, καθώς και τα έργα του Αλφιέρι *Βιργινία* και *Σαούλ* στα ρουμανικά το 1836 και το 1837 αντίστοιχα.²⁰

Ερχόμενος στην Αθήνα μεταφράζει στα ελληνικά τον *Αριστόδημο* του Μόντι για την παράσταση στο θέατρο Μπούκουρα στις 24 Σεπτ. 1840 και εκδίδει το μοναδικό πρωτότυπο έργο του, την πεντάπρακτη τραγωδία *Αρμόδιος και Αριστογείτων, ή Τα Παναθήναια*²¹ (Αθήνα 1840) όπου με θέμα την τυραννοκτονία, όπως και η ομώνυμη τραγωδία του Γεωργίου Λασσάνη,²² ο συγγραφέας καταθέτει έμμεσα την πικρία του για την εχθρική στάση της αυλής απέναντί του, εμφορούμενος από σύγχρονες δημοκρατικές αντιλήψεις που καταδίκάζαν τα απολυταρχικά καθεστώτα. Τόσο για τη μετάφραση του *Αριστόδημου*, όσο και το έργο του αυτό θα δεχτεί αρνητική κριτική από τον Θεόδωρο Οφρανίδη.²³ Στη συγγραφική του δραστηριότητα περιλαμβάνονται επίσης πολλά διδα-

¹⁷ Β. Πούχνερ, *Η ιδέα του εθνικού θεάτρου στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα: Ιστορική τραγωδία και η κοινωνιοκριτική κωμωδία στις εθνικές λογοτεχνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης*, Πιλέθρον, Αθήνα 1993, σ. 76.

¹⁸ Β. Πούχνερ, *Η γλωσσική σάτιρα στην ελληνική κωμωδία του 19^{ου} αιώνα: Γλωσσοκεντρικές στρατηγικές του γέλιου από τα «Κορακιστικά» ως τον Καραγκιόζη*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σσ. 239-240.

¹⁹ Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Α', Καστανιώτης, Αθήνα 1990, σ. 127.

²⁰ Β. Πούχνερ, «Τρεις Έλληνες θεατράνθρωποι στα Βαλκάνια του 19^{ου} αιώνα», στον τόμο: *Βαλκανική θεατρολογία: Δέκα μελετήματα για το θέατρο στην Ελλάδα και τις γειτονικές χώρες*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 226.

²¹ Θ. Χατζηπανταζής, ό.π., σσ. 266-267.

²² Γεώργιος Λασσάνης, *Τα θεατρικά Ελλάς* (Μόσχα, 1820) και *Αρμόδιος και Αριστογείτων* (Οδησός) 1819, ανέκδοτο. Φιλολογική επιμέλεια Βάλτερ Πούχνερ, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2002.

²³ Άννα Ταμπάκη, «Ο Τοξότης του Θεόδωρου Οφρανίδη: Μία συζήτηση για το ιταλικό μελόδραμα», *Πρακτικά Β' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου Σχέσεις του νεοελληνικού θεάτρου με το Ευρωπαϊκό*, 18-21 Απρ. 2002. Επιμ. Κωνσταντζά Γεωργακάκη, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Παν. Αθηνών, Ergo,

κτικά εγχειρίδια στα γαλλικά, η μετάφραση των *Παράλληλων βίων* του Πλουτάρχου και η μετάφραση στα ρουμανικά της *Λιάδας* και της *Καινής Διαθήκης*.²⁴

Στην ενότητα αρχαιοθέμων έργων του ελληνικού νεοκλασικισμού εντάσσεται επίσης η τραγωδία του Παντελή Σούτσα²⁵ (1818-1875). *Οι θεσμοί του Λυκούργου, ή Άγις και Κλεομένης*²⁶ που περιελήφθη στο ρεπερτόριο του θιάσου «Μένανδρος» και παίχτηκε στη Σμύρνη²⁷ το 1874, στην Κ/πολη²⁸ το 1875 και στην Αθήνα²⁹ το 1887. Ο ίδιος θα διασκευάσει επίσης δύο κωμωδίες του Μολιέρου στα καθ' ημάς τον *Αγαθόπουλο τον Ξηροχωρίτη* και τον *Αρχοντοχωριάτη* που θα εκδώσει στην Αθήνα το 1876 η χήρα του, Πολυξένη Σούτσα, ένα χρόνο μετά το θάνατό του.³⁰ Εκτός από τον Σούτσα,³¹ όλη η ομάδα των πρωτεργατών της ελληνικής σκηνής στην Αθήνα το 1857 (Λεωνίδας Καπέλλος,³² Ιωάννης Κούγκουλης,³³ Σωτήριος Καρ-

Αθήνα 2004, σσ. 126-127.

²⁴ Γιώργης Ι. Ζωΐδης, *Κωνσταντίνος Κυριακού Αριστίας: Ο φλογερός αγωνιστής, ο κορυφαίος ηθοποιός, ο γλυκός δάσκαλος. Ιστορική βιογραφία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Αθήνα 1964, σσ. 75-77.

²⁵ Νικ. Λάσκαρης, «Παντελής Σούτσα», *Εθνικόν Ημερολόγιον Κων/νου Σκόκου 1905*, Εν Αθήναις, 1905, σσ. 344-353. Βλ. επίσης Δημ. Σπάθης, «Παντελής Σούτσα» λήμμα στην *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 9Α, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1991, σσ. 341-342.

²⁶ Δεν έχει εκδοθεί και το κείμενό του δεν έχει διασωθεί. Για την πρώτη αυτή παράστασή του στην Κωνσταντινούπολη ο τύπος σημειώνει «Πας ο ιδών την παράστασιν ταύτην δύναται να ενοήσει οποιού τεχνίτου εστερήθη η ελληνική σκηνή απολέσασα τον μακαρίτην (είχε ήδη πεθαίνει το Μάιο 1875). Η γλώσσα, η πλοκή, τα πάντα εμαρτύρουν τρανώς την ικανότητα του τούτου συντάξαντος», Εφ. *Μώμος* (Κ/πολη), αρ. φ. 254, 8 Νοεμ. 1875, σ. 3 στηλη 4^η (βλ. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19^ο αιώνα*, τόμ. Α', Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 1994, σ. 160).

²⁷ Θ. Χατζηπανταζής, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως: Το χρονικό της ανάπτυξης του ελληνικού επαγγελματικού θεάτρου*. Τόμ. Α., Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2002, σ. 974.

²⁸ Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *ό.π.*, τόμ. Β', Αθήνα, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, 1996, σσ. 62-63. Βλ. επίσης Θ. Χατζηπανταζής, *ό.π.*, σ. 1066.

²⁹ Γ. Σιδέρης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 87.

³⁰ Βλ. Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική αναγραφή*, τ. Α': 1864-1879, Αθήνα, ΕΛΙΑ, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού, 2004, λήμματα 1876, 1 και 61. Περισσότερα για σύγκριση των μεταφράσεών του Σούτσα με το πρωτότυπο του Μολιέρου βλ. Anna Tabaki, *La presence de Molière en Grèce: Autour de traductions de ses pieces en grec moderne*. Mémoire, Clérmont – Ferrand, 1976, σσ. 90-93.

³¹ Στον Σούτσα αποδίδονται επίσης τα έργα *Γοθολία*, *Κωπαίς* και *Καρντερόν* (βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* «Πυρσός» του Δρανδάκη, Εκδ. 2^η, τ. 22, «Φοίνιξ», Αθήναι [1931], σ. 166).

³² Γεννημένος στη Σμύρνη, πιθανώς ιταλικής καταγωγής ο Λεωνίδας Καπέλλος ή Καπέλλας εκ των πρωτεργατών της ελληνικής σκηνής της οθωνικής περιόδου, θα καταθέσει τη συμβολή του στο ελληνικό δραματολόγιο της εποχής ως μεταφραστής. Μεταφράζει τη μονόπρακτη ιταλική κωμωδία *Ο γάμος των τρελλών* το 1843, που παίζεται στην Αθήνα την περίοδο 1843-1844, 1845-1846 (Κωνσταντίνια Γεωργακάκη, «Θέατρο Αθηνών: Οι παραστάσεις στα χρόνια του Όθωνα», *Παράβασις*, τ. 2, 1998, σ. 176), την πεντάπρακτη τραγωδία *Λουκρητία* (Κ/πολη 1848) (έργο μάλλον του François Ponsard που παίχτηκε στο Théâtre Français στο Παρίσι στις 22 Απρ. 1843 και εκδόθηκε την ίδια χρονιά στο Παρίσι και το Βερολίνο), τον *Κλαβίγιο* του Γκαίτε (Αθήνα, 1857) και τον *Σαούλ* του Αλφιέρι. (Αθήνα, 1858).

³³ Ξεκινώντας τη θεατρική του παρουσία ως ερασιτέχνης στη Σύρο, ο Ιωάννης Κούγκουλης (1817, 1819-1874), ανήκοντας στον κύκλο των πρωτεργατών της ελληνικής σκηνής θα μεταφράσει σειρά

τέσιος ή Κουρτέσης,³⁴ Αντώνιος Μανούσος)³⁵ έχουν να επιδείξουν συγγραφικό έργο άλλοι πρωτότυπο και άλλοι μεταφραστικό, εκτός από τον Αθ. Σίσυφο και τον Ιωάννη Κυριακό (1818-1869), ενδεικτικό των πνευματικών αναζητήσεων των οραματιστών αυτών ηθοποιών που επιζητούσαν την εδραίωση του ελληνικού θεάτρου στην πρωτεύουσα του ελεύθερου ελληνικού κράτους με την εμπλοτισμό του ελληνικού δραματολογίου με νέα έργα.

Ένας άλλος ηθοποιός, λιγότερο γνωστός και νεότερος χρονολογικά από τους προαναφερθέντες, ο Ιωάννης Ράμφος, γιος του λαϊκού μυθιστοριογράφου Κωνσταντίνου Ράμφου, μεταφραστή του *Κατά φαντασίαν ασθενούς* του Μολιέρου (Εν Αιγίνη, 1834), που αρχίζει τη σταδιοδρομία του το 1860 ως μέλος του θιάσου του Παντελή Σούτσα, επιχειρεί να δώσει το συγγραφικό του στίγμα με μάλλον αδύναμα θεατρικά έργα, που δεν βρίσκουν το δρόμο προς τη σκηνή. Το 1866 εκδίδει στη Σμύρνη το δίπρακτο δράμα του *Οι αντερασταί* το κείμενο του οποίου δεν έχει εντοπιστεί, δύο ρομαντικά δράματα *Η αποτυχούσα εκδίκησης* (Αθήνα, 1865) και *Ο θρίαμβος της αθωότητας* (Αθήνα 1866) που διαδραματίζονται στο εξωτερικό (Λουκέρνη το α', Μαδρίτη το β') που πρέπει να είναι μετάφραση στα ελληνικά ξένων δραμάτων και το ιστορικό δράμα *Η καταστροφή του Θεοδώρου, αυτοκράτορος της Αβυσσινίας* (Θεσσαλονίκη 1871) μάλλον κλεψίτυπο του έργου του Ευάγγελου Αρνωτάκη *Το τέλος του Θεοδώρου, αυτοκράτορος Αβυσσινίας* (Σμύρνη, 1870).³⁶

μονόπρακτων κωμωδιών για να καλύψει τις ανάγκες των θιάσων ως προς το δεύτερο σκέλος των παραστάσεων, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής: *Ο βίαιος γάμος* (Αθήνα 1852), *Ο λοχίας Παλαύρας* (Αθήνα, 1853), *Τα δικηγορικά γελοία* (Αθήνα, 1853 και Κων/πολη, 1857), *Ο άφρων πατήρ*, *Ο χαρτοπαίκτης*, *Κάτι τι*, *Πώς θα τελειώσει*, *Οι τρεις δεκαεείς*, *Ο πεινασμένος ποιητής*, *Η τίγρις της Βεγγέλης*, (Ερμούπολη, 1865) (βλ. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Ελληνική βιβλιογραφία μονόπρακτων έργων του 19^{ου} αιώνα», *Παράβασις*, τ. 4, 2002, σσ. 87-219), καθώς και δύο τρίπρακτες κωμωδίες, τον *Σκαμπαρόνιο* και τον *Πεταλούδη* (πιθανώς Ερμούπολη, 1865).

³⁴ Ο Σωτήριος Κουρτέσης ή Καρτέσιος, ο κατ' εξοχήν ερμηνευτής μολιερικών ηρώων θα συγγράψει την τρίπρακτη κωμωδία *Ο Καρπάθιος*, ή *Ο κατά φαντασίαν ερωμένος* (Αθήνα, 1862) (βλ. Λίλα Μαράκα, «Νησιώτες του Αιγαίου στο νεοελληνικό θέατρο: Η εξέλιξη της μορφής από την πρώιμη κωμωδία μετ' ασμάτων στο αθηναϊκό κωμειδύλλιο», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. 34, 2002-2003, σσ. 505-565) και το μονόπρακτο *Ο υποψήφιος βουλευτής και οι τραμπούκοι*. (Αθήνα, 1864 και 1885) (βλ. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Πολιτικές μονόπρακτες κωμωδίες του 19^{ου} αιώνα» *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου «Το Ελληνικό θέατρο από τον 17^ο στον 20^ο αιώνα»*, Επμ. Ι. Βιβιλάκης, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εργο, Αθήνα 2002, σσ. 125-126.

³⁵ Ο Κερκυραίος ηθοποιός Αντώνιος Μανούσος θα συγγράψει το έμμετρο μονόπρακτο *Ο θάνατος της Δέσπως και των νιφάδων της* (1876) που θα αξιοποιήσει αργότερα ο Παύλος Καρρέρ (βλ. *Δέσπω η ηρωίς του Σουλίου, πρώτον ελληνικόν τραγικόν μελόδραμα*. Ποίησης Αντωνίου Μανούσου, μουσική Παύλου Καρρέρη. Εν Ζακύνθω, 1882) και την κωμωδία *Ο γυναικάς* και θα μεταφράσει την *Υπνοβάτιδα* (Αθήνα, 1889) και την κωμωδία *Οι πετεινόμαλοι* (1890), ενώ είναι περισσότερο γνωστός για το ποιητικό του έργο (βλ. Δημ. Σπάθης, «Η επτανησιακή συμβολή στη θεμελίωση της νεοελληνικής σκηνής και ο Αντώνιος Μανούσος», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, ό.π., σσ. 98-100).

³⁶ Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη - Σμύρνη: Οκτώ μελετήματα*, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σσ. 283-284.

Στην κατηγορία των ρομαντικών δραμάτων ανήκει και το πεντάπρακτο δράμα *Το φάσμα του Μοντεφόρτου ή ενταφιασθείσα ζώσα* (Βραΐλα, 1874) του Βασιλείου Ανδρονόπουλου (1838-1892) από τους σημαντικούς παλαιμάχους ηθοποιούς. Πρόκειται για δραματοποίηση ενός γαλλικού διηγήματος ο συγγραφέας του οποίου αποσιωπείται κατά τη συνηθισμένη και ευρύτατη κλοπή πνευματικής ιδιοκτησίας που παρατηρείται στο χώρο του θεάτρου στο 19^ο, αλλά και στον 20^ο αιώνα. Άλλα δράματά του τα ιστορικά δράματα *Η σφαγή της Καβάρνας* (Βουκουρέστι 1878) και *Δολοφονία Ογλ εν τη μάχη της Μακρυνίτσας* (Πάτρα, 1886 και Τρίκαλα 1890). Επίσης *Έγκλημα επί εγκλήματος ή Τριπλή δολοφονία* τρίπρακτο δράμα εμπνευσμένο από πραγματικό περιστατικό τριπλής δολοφονίας στην Αίγυπτο (1891).³⁷

Εκεί που παρατηρείται αξιοσημείωτη συμμετοχή των Ελλήνων ηθοποιών το 19^ο αιώνα είναι η κωμωδιογραφία,³⁸ πρωτότυπη, μεταφρασμένη, ή διασκευασμένη. Στην ενότητα αυτή οι τίτλοι είναι πολλοί και τα έργα αξιόλογα, που βρίσκουν το δρόμο για το σανίδι, και ευημερούν, ιδίως οι μονόπρακτες κωμωδίες. Εύκολα μπορεί να εξηγήσει κανείς τις επιδόσεις τους στο θεατρικό αυτό είδος.

Ως αιτία μπορεί να επισημάνει κανείς: α) τη γενική αντίληψη ότι η κωμωδία αποτελεί το ευκολότερο από όλα τα δραματικά είδη, όσον αφορά τη συγγραφή, γεγονός που δεν είναι αντικειμενικά ορθό, β) είτε πρόκειται για την κοινωνιοκριτική κωμωδία, την πολιτική, την ηθογραφική, ή απλά την ψυχαγωγική, οι ηθοποιοί εκ χαρακτήρος και λόγω επαγγέλματος, τύποι ασυμβίβαστοι, ανένταχτοι κοινωνικά και συχνά περιθωριοποιημένοι, είχαν πολλά θέματα κοινωνικά και πολιτικά να καυτηριάσουν, πολλά ανθρώπινα ελαττώματα και ανάρμοστες συμπεριφορές να σατιρίσουν. Οι αναγκαίες για την επιβίωσή τους μετακινήσεις τους παρείχαν τη δυνατότητα διεύρυνσης των οριζόντων τους, ερχόμενοι σε επαφή με ποικίλες κοινωνίες στο στενότερο και στο ευρύτερο ελληνικό χώρο και στις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού και γνωρίζοντας ανθρώπινους τύπους και χαρακτηριστές εμπλούτισαν την πινακοθήκη των πιθανών ηρώων τους που τους κέντριζαν το ενδιαφέρον τους και γ) η ελαφρότητα, η χαλαρότητα των ηθών και ένας αέρας τυχοδιωκτισμού που παρατηρείται στις τάξεις των Ελλήνων ηθοποιών εύρισκαν ευκολότερα την έκφρασή τους στο χώρο της κωμωδιογραφίας παρά στη σοβαρή δραματολογία. Η περιορισμένη έκταση της εισήγησης μας επιβάλλει να περιοριστούμε εδώ μόνο σε αναφορές τίτλων έργων. Μνημονεύουμε ενδεικτικά στην κατηγορία της κωμωδίας ηθών τον *Καρπάθιο ή τον κατά φαντασίαν ερωμένον* του Σωτήριου Καρτέσιου (1862, 1886) την *Υποκρινομένην την πριγκηπέσσαν* του Βασιλείου Ανδρονόπουλου (Σμύρνη, 1870)

³⁷ Αντρέας Δημητριάδης, «Ο ηθοποιός Βασίλειος Ανδρονόπουλος: 1838-1892», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, ό.π., σ. 162.

³⁸ Βάλτερ Πούχνερ, *Η γλωσσική σάτιρα στην Ελληνική κωμωδία του 19^{ου} αιώνα*, Πατάκης, Αθήνα, 2001. Βλ. επίσης Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Η ελληνική κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004.

την *Χυδαιοαριστοκρατομαχία* του Εμμανουήλ Λοράνδου (Ερμούπολη, 1888), στις πολιτικές κωμωδίες, την *Αυτοχειροτόνητο Δημογεροντία και τα πρακτικά αυτής* (Αθήνα, 1866) του Βασιλείου Ανδρονόπουλου, τον *Υποψήφιο βουλευτή και τους τραμπούκους* του Σωτήριου Καρτέσιου, *Τα εκλογικά μας χάλια* του Πέτρου Λαζαρίδη, (Αθήνα, 1887) τον *Υπουργό Παιδείας* του Κομνηνού Λουλουδάκη (παίχτηκε στη Σύρο το 1896) και ακολουθεί ένας μεγάλος αριθμός μονόπρακτων κωμωδιών των ηθοποιών Ξενοφώντα Ησαΐα,³⁹ Ιωάννη Δρακάκη,⁴⁰ Γεωργίου Νικηφόρου,⁴¹ Πέτρου Λαζαρίδη,⁴² Αλέξανδρου Πίστη,⁴³ Εμμανουήλ Λοράνδου⁴⁴ κ.ά.⁴⁵ που γνώρισαν μεγάλη επιτυχία παιζόμενα στο β' μέρος των παραστάσεων μετά τα δράματα, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής.

Το ίδιο πλούσια είναι η παραγωγή κωμωδιών μετ' ασμάτων όπου στην περίπτωση αυτή με ευκολία οι ηθοποιοί διασκεύαζον γνωστές κωμωδίες, προσθέτοντας τραγούδια που εκτελούσαν με μουσική επένδυση από τραγούδια του συρμού της εποχής. Στο είδος αυτό πρώτος θα καταθέσει τη συμβολή του ο Παντελής Σούτσας με τον *Αγαθόπουλο τον Ξηροχωρίτη* και τον *Αρχοντοχωριάτη* του Μολιέρου, διασκευές που παιζόντουσαν σε όλη τη διάρκεια του αιώνα και μετά το θάνατό του, καθώς επίσης με την κωμωδία *Ο Κουλούρης από το Καπανδρίτι* μετενεχθείσα στα καθ' ημάς και τη διασκευή των περιφημων *Μυλωνάδων*⁴⁶ (1869). Θα ακολουθήσουν οι ηθοποιοί Αλέξανδρος Πίστης (*Η δημοπρασία* 1883, *Η μουσική συναυλία* 1888), Πέτρος Λαζαρίδης (*Μαργαρώ η Μενιδιάτισσα* 1883), Γεώργιος Νικηφόρος (*Όμοιος τον όμοιον*, 1876, *Καρβουνιάρηδες* 1887, *Νηστικός και χωρίς πεντάρα* 1887, *Ο παρδαλός υπηρέτης* 1893) και Εμμανουήλ Λοράνδος (*Οι λιμοκοντόροι της Σμύρνης* 1889, *Το αποκρίατικο μασκαράλίκι*, 1890).

³⁹ *Τα δύο αγάλματα* (1872), *Εμφάνις του διαβόλου* (1874).

⁴⁰ *Ο Δον Κολοκύθας* (1875), *Το φίλημα* (1880).

⁴¹ *Όμοιον τον όμοιον* (1876), *Έχασα το σπήτι μου* (1880), *Οι πετεινόμαλοι* (1880), *Η μήτη του αυθέντου μου* (1885), *Αργυρώ και Θανάσης* (1887), *Νηστικός και χωρίς πεντάρα*, *Ο παρδαλός υπηρέτης* (1893), *Τα πείσματα των γυναικών* (1900).

⁴² *Λι κόραι του πολιτισμού* (1878) *Οι παπαγάλοι* (1880), *Τα χάλια μας* (1887), *Αρχαίοι και σύγχρονοι Αθηναίοι* (1888), *Κάτω οι άντρες* (1892).

⁴³ *Δημοπρασία* (1885), *Γιάντες* (1890), *Θ' αυτοχειριασθώ, Άστε ντού* (1882), *Νυκτεριναί συνεντεύξεις, Μουσική συναυλία, Επιδημία τρέλλας, Βέβαια βέβαια*, κ.ά.

⁴⁴ *Οι λιμοκοντόροι της Σμύρνης* (1889), *Η ντάγκα* (1889), *Νυκτεριναί ερωτικά επεισόδια*, (1889), *Το αποκρίατικο μασκαρίκι* (1890).

⁴⁵ Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, «Ελληνική βιβλιογραφία μονόπρακτων έργων του 19^{ου} αιώνα», ό. π.

⁴⁶ Ηρώ Κατσιώτη, «Οι ερωτευμένοι Μυλωνάδες κωμωδία γνωστή και εις άκρον αστεία», *Πρακτικά Β' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνέδριου*, ό.π., σσ. 223-238.

Η παράδοση αυτή θα συνεχιστεί και στα κωμειδύλλια με προεξάρχοντα τον κορυφαίο κωμικό ηθοποιό του 19^{ου} αιώνα Ευάγγελο Παντόπουλο⁴⁷ που διασκευάζει σε κωμειδύλλιο τους *Μυλωνάδες* το 1888 και γράφει το πρωτότυπο κωμειδύλλιο *Η νύφη της Κούλουρης* (1895). Στο είδος αυτό τη συμβολή τους θα καταθέσουν επίσης οι ηθοποιοί Ιωάννης Δρακάκης που το 1891 διασκευάζει σε κωμειδύλλιο⁴⁸ τη μονόπρακτη ιταλική κωμωδία *Το φίλημα*⁴⁹ που είχε μεταφράσει ο ίδιος, και ο ηθοποιός και συγγραφέας Ανδρέας Δε Κάστρο που γράφει το μονόπρακτο κωμειδύλλιο *Η πονηρά γυνή*⁵⁰ (Σμύρνη, 1891). Θα ακολουθήσουν ο Κομνηνός Λουλουδάκης με τα έργα *Λήσταρχος δάσκαλος, ή Λήσταρχος και δάσκαλος εν ατμοπλοιά*⁵¹ (1895) και *Λαϊδή Σμιθ* τρίπρακτο κωμειδύλλιο (Αθήνα, 1900) και ο Θεόδωρος Ποφάντης με το κωμειδύλλιο *Ο γάμος του Λεμονάκη*⁵² (1895).

Εάν πρέπει να ζυγίσει κανείς τη θεατρική παραγωγή των Ελλήνων ηθοποιών ανάμεσα στην πρωτότυπη γραφή και στη μετάφραση ή τη διασκευή, σαφώς υπερτερεί ο αριθμός των μεταφρασμένων ή διασκευασμένων έργων. Αυτό το παρατηρεί κανείς τόσο στις μονόπρακτες κωμωδίες,⁵³ όσο και στα πολύπρακτα έργα, δράματα, και ιδιαίτερα στα μυθιστορηματικά δράματα, όπου οι Έλληνες ηθοποιοί με προεξάρχοντες τις δύο εξέχουσες φυσιογνωμίες τους θιασάρχες της εποχής Δημοσθένη Αλεξιάδη⁵⁴ και Διονύσιο

⁴⁷ Τη ίδια, «Ο Ευάγγελος Παντόπουλος από το 1877 ως το 1882», *Δάφνη: Τιμητικός τόμος για τον Σπύρο Ευαγγελάτο*, επιμ. Ιωσήφ Βιβιλάκης, Ergo, Αθήνα 2001, σσ. 125-139.

⁴⁸ Χ. Σταματοπούλου – Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στην Κ/πολη το 19^ο αιώνα*, τ. Α', ό.π., σ. 216.

⁴⁹ Το έργο γνωρίζει τέσσερις εκδόσεις, στοιχείο αξιοσημείωτο για την εποχή (Πάτρα 1880 στη Συλλογή *Κωμωδιών*, αλλά και την ίδια χρονιά πάλι μεμονωμένο, στην Τρίπολη το 1887 και στην Αθήνα το 1900).

⁵⁰ Βλ. παρουσία του περιεχομένου του έργου στον τόμο Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή: Κωνσταντινούπολη – Σμύρνη*, ό.π., σσ. 287-289. Το έργο επανεκδόθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1897 με τίτλο *Ο περίδοξος γαμπρός*.

⁵¹ Γ. Σιδέρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Α', ό.π., σ. 158. Δεν έχει εντοπιστεί έκδοσή του.

⁵² Βλ. Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στην Κων/πολη το 19^ο αιώνα*, τ. Α', ό.π., σ. 220.

⁵³ Της ίδιας, «Ελληνική βιβλιογραφία μονόπρακτων έργων του 19^{ου} αιώνα», ό.π.

⁵⁴ Από τις μεταφράσεις άλλες έχουν εκδοθεί, άλλες έχουν σωθεί σε χειρόγραφη μορφή και άλλες μας είναι γνωστές ως τίτλοι από την καταγραφή της παραστασιογραφίας των ελληνικών θιάσων του 19^{ου} αιώνα μέσω του τύπου. Ας σημειωθεί ότι σε μερικές μεταφράσεις εμφανίζεται ως ο μόνος υπογράφων (βλ. ενδεικτικά *Ο γέρω-Μαρτέν*, *Ιουδήθ*, *Το πρεσβυτέριον ή Φρίδα η ορφανή*, *Ο περιπλανώμενος Ιουδαίος*, *Πίστις, ελπίς και έλεος*), τις περισσότερες όμως συνυπογράφει με την συμπρωταγωνίστριά του Πιπίνα Βονασέρα (βλ. ενδεικτικά *Έμμα*, *Ο πρόεδρος του κακουργοδικείου*, *Η κόμησσα του Μονρόζε*, *Ελισάβετ ή Η θυγάτηρ του ιζορίστου*, *Χαίρε Μαρία ή Ο εσπερινός*, *Ο διάβολος ή Η θεία δίκη*, *Κοσμάς ο Β' εις επίσκεψιν των φυλακών*, *Ιωσίας ο αυτοφύλαξ* κ.ά.) και μία με τον γιο του Χρήστο Αλεξιάδη (βλ. *Ιωάννης ο Ιρλανδός ταχυδρόμος*) ο οποίος τον ακολούθησε στο μεταφραστικό πεδίο (βλ. *Τα τριαντάφυλλα δόμινα*, *Μάρθα και Μαρία* κ.ά.). Επίσης ο Δημοσθένης Αλεξιάδης, με την μακροχρόνια πείρα του θιασάρχη και πρωταγωνιστή εμφανίζεται και ως διασκευαστής (βλ. *Η κληρονομιά της Μαρούκας*, *Οι Άθλιοι*, κ.ά.).

Ταβουλάρη⁵⁵ κατέθεσαν πραγματικά τον πνευματικό τους μόχθο, μεταφράζοντας σειρά ολοκληρωμένων έργων της ευρωπαϊκής δραματουργίας της εποχής, για τις επιτακτικές ανάγκες της καθημερινής εναλλαγής του ρεπερτορίου των θιάσων τους. Ο μεγάλος αριθμός αυτών των μεταφράσεων αναδεικνύει αφ' ενός τη γλωσσομάθεια ως στοιχείο της πολιτιστικής τους ταυτότητας και του προσανατολισμού τους προ το ευρωπαϊκό θεατρικό γίγνεσθαι της εποχής, έστω και με την καθυστέρηση που παρατηρείται σε μία απομακρυσμένη γεωγραφικά περιφέρεια της ευρωπαϊκής ηπείρου όπως ήταν τότε η Ελλάδα, αφ' ετέρου την τεράστια προσπάθειά τους να συγκροτήσουν ένα ευρωπαϊκό ρεπερτόριο σε ελληνική γλώσσα για τις απαιτήσεις του ελληνικού κοινού, πέρα από τα δυσβάσταχτα προβλήματα πρακτικής διαχείρισης των πολυπρόσωπων θιάσων τους και μάλιστα από καθεστώς συνεχών περιοδίων. Πρόκειται συνολικά για ένα σημαντικό πνευματικό έργο μετακένωσης στον ελληνικό χώρο της ευρωπαϊκής δραματουργίας, που αξίζει να τονιστεί αλλά και να μελετηθεί περαιτέρω, στο οποίο, πέρα από τους δύο μεγάλους ηθοποιούς, καταθέτουν τη συμβολή τους και άλλοι ηθοποιοί όπως π.χ. ο Γεώργιος Σφήκας,⁵⁶ ο Δημοσθένης Νέρης,⁵⁷ ο Γρηγόριος Σταυρόπουλος⁵⁸ κ.ά.

Ολοκληρώνοντας την πανοραμική παρουσίαση της εργογραφίας των Ελλήνων ηθοποιών, αξίζει επίσης να επισημάνουμε τη συμβολή τους στον κοινωνικό και πολιτικό προβληματισμό της εποχής τους, όπως εμφανίζεται στα έργα *Η αυτοχειροτόνητος δημογεροντία και τα πρακτικά αυτής* (1866) του Βασ. Ανδρονόπουλου, *Οι μηδενισταί της Ρωσίας* (1883) του Αλεξ. Πίστη, *Οι κοινωνικά πληγαί* (1885) και *Οι Προνομιούχοι* (1902) του Μιχαήλ Αρνιωτάκη και *Διατί ενικήθημεν* (1898) του Πέτρου Λαζαρίδη.

Πέρα από τη δραματουργία, Έλληνες ηθοποιοί εντοπίζονται να καλλιεργούν και άλλα λογοτεχνικά είδη, όπως την ποίηση⁵⁹ και την πεζογραφία.⁶⁰ Επίσης εμφανίζονται να συμμετέχουν στη θεατρική εκδοτική δραστηριότητα ως εκδότες, επιμελητές, τυπο-

⁵⁵ *Η φρόνιμη σύζυγος, Αγάπη δίχως εκτίμηση, Ο Λιθοξόος ή Η νεκρά ζώσα, Ο κόμης του αγίου Γερμανού, Ο μυστηριώδης δήμιος της Βενετίας, Σωσάννα Ιμβέρτ, ή Η εξαγνισθείσα μήτηρ, Ο αριθμός 13 ή 115 οδός Πιγκάλ, Ροκαμβόλ, Ο σαλτιμπάγκος, Η αιματηρά κηλίσ κ.ά.* Εκτός από τις μεταφράσεις ο Διον. Ταβουλάρης συνέγραψε και πρωτότυπα θεατρικά έργα: Το αρχαίοθεμο *Αισχύλος και Σοφοκλής* το μόνο που εξεδόθη (Κων/πολη, 1909), το τρίπρακτο *Ο Ναζαρηνός*, που σώζεται σε χειρόγραφη μορφή να μας μεταφέρει στη Ρώμη την εποχή της Σταύρωσης του Χριστού και τα έργα *Η φωτιά* πεντάπρακτο δράμα και *Μιχ. Κουρμούλης (Κρης) Επανάσταση 1821: Έρωσ και πατρις δράμα αγωνιστικών και ηθικοπλαστικών εις τρεις πράξεις*, έργα που υπέβαλε το 1927 στον Καλοκαιρινό Θεατρικό Διαγωνισμό και τα οποία δεν έχουν διασωθεί. Το συγγραφικό του έργο ολοκληρώνεται με τη συγγραφή των *Απομνημονευμάτων* του που εκδίδονται το 1930, δύο χρόνια μετά το θάνατό του.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά *Σάρα και Κάρολος, Μαρία Ιωάννα ή Η οικογένεια του οινοπότου, Ο γέρω Μαρτέν, Η έκθετος του ορφανοτροφείου της Αγίας Μαρίας* κ.ά.

⁵⁷ Βλ. *Ο ιππότης του ερυθρού οίκου ή Τα θύματα της γαλλικής δημοκρατίας*.

⁵⁸ Βλ. *Η οικογένεια του Μομβράϊ*.

⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά περίπτωση Αντώνιου Μανούσου.

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά περίπτωση Κωνσταντίνου Πέββελι.

γράφοι, αλλά και χορηγοί, ενισχύοντας οικονομικά⁶¹ μία έκδοση, ενδεικτικό του ιδιαίτερου ενδιαφέροντός τους να υλοποιηθεί μία θεατρική έκδοση και να εμπλουτιστεί το ρεπερτόριο των ελληνικών θιάσων με νέα έργα.

Όλη αυτή η συγγραφική και εκδοτική κοσμογονία,⁶² στην οποία μερίδιο έχουν και οι γυναίκες ηθοποιοί Πιπίνα Βονασέρα,⁶³ Ελένη Αυγερινού⁶⁴ και Ελένη Κοτοπούλη,⁶⁵ δεν έχει μέχρι σήμερα συμπεριληφθεί στις ελληνικές γραμματολογίες ή στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αφήνοντας στην αφάνεια μια πληθωρική δραματουργική παραγωγή, που ανεξάρτητα από τη λογοτεχνική ή μη αξία της, πρέπει να αναγνωρισθεί ως πνευματική δημιουργία, ως έργο ζωής για τους Έλληνες ηθοποιούς τον αιώνα αυτό.

⁶¹ Βλ. ενδεικτικά: *Ο υιός της νυκτός: Δράμα εις πράξεις τέσσαρας.....* εκδίδεται δαπάνη Ιω. Μαρκεσίνη. Σμύρνη, 1867 (Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το θέατρο στην καθ' ημάς Ανατολή*, ό.π., σ. 323).

⁶² Βλ. Β. Πούχνερ – Χ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου «Βιβλιογραφικές ασκήσεις στην ελληνική δραματουργία, πρωτότυπη και μεταφρασμένη, του 19^{ου} αιώνα: 1864-1900», *Παράβασις*, τ. 10, 2010, σσ. 301-367.

⁶³ Βλ. ό.π., σημ. 54.

⁶⁴ Η Ελένη Αυγερινού μετάφρασε το πεντάπρακτο δράμα *Στέλλα* του Γκαίτε (Αθήνα, 1871, 1874-1875).

⁶⁵ Η Ελένη Κοτοπούλη (Κοντοπούλη) μετάφρασε τη μονόπρακτη κωμωδία *Ένα καρφί στην κλειδαριά* (Αθήνα, 1876).